

עֲבָדִים הַיְיָנוּ

מה היה טיבו של דיכוי זה שהתרחש במצרים? אין ספק שלא היתה זו העבדות עצמה, לפחות לא עבדות־קניין. בני ישראל לא נקנו ונמכרו במצרים; כמו כן, העבדות במובן זה לא נאסרה בחוקים שנחקקו על סמך הניסיון של יציאת מצרים. מוטב לומר שבני ישראל היו אורחים במצרים, לאחר מכן אורחים עבדים, ומאוחר יותר עבדי המדינה, המשועבדים למעין עבודת־כפייה. מצרים רבים היו משועבדים באותה מידה; עלי־כן נקראה מצרים "בית עבדים". אילו מאפיינים של בית העבדים אנו מדגישים כאשר אנו מתארים אותו כאכזר? מה בדיוק היו גזרות העוול שלו? מדוע הפך שיעבוד מצרים למקור של הדיכוי ולצורה הארכיטיפית שלו?

מיכאל וולצר

מה אומרות המילים

עבדים היינו לשיר "עבדים היינו"?

לכאורה, "עבד" היא אחת המילים העבריות שהייתה אמורה להישכח שהרי מוסד העבדות, כך נדמה, פס מן העולם. זכותו של האדם להיות חופשי מבעלותו של אדם אחר היא מיסודות העולם המודרני. המונח "עבד" היה אמור להיות אחד מאותם מונחים, החשובים רק לארכיאולוגים ולהיסטוריונים החוקרים את העבר העתיק - כמו "שפחה", "אמה" או "צמית".

למרות זאת, קשה למצוא דוברי עברית רבים אשר צמד המילים "עבדים היינו" זר להם. אדרבה, אזכורו מביא ישראלים רבים לחייך ולפזם בשמחה את השיר המוכר בשם זה: "עבדים היינו, עתה בני-חורין" - חלק בלתי נפרד מחוויית הגן ובית הספר היסודי בחודש ניסן ומסדר הפסח המשפחתי. השיר אינו מסתכם בביטוי "עבדים היינו", אילו כך היה קשה להבין מדוע שרים אותו בשמחה כזו. השמחה מובנת מחציו השני של השיר במעבר למילים "עתה בני-חורין".

הניגוד בין העבר שבו היינו עבדים לבין ההווה שבו אנו בני-חורין - הוא המודגש בשיר, לא רק במילים אלא גם בלחץ הקליט. ככל שחוזרים על המילים בלחץ הזה, אפשר לחוש עד כמה הוא, בעצם, מעין שיר המנון עליז לעצמאות הישראלית. השיר חוגג את העובדה שאנו חיים כיום במדינה יהודית ריבונית, במונחים של יציאת מצרים שהתרחשה לפני יותר משלושת אלפים שנה. בזכות השיר הזה הפך הביטוי "עבדים היינו" לחלק בלתי נפרד מן העברית המודרנית.

האם השיר המוכר גורם לנו לחשוב ולהבין מהי עבדות? האם אנו מודעים להשוואה שהשיר רומז עליה, בין שעבוד מצרים לבין חיים בגלות בכלל? האם אנחנו חושבים על מקומות שהעברות עדיין קיימת בהם? על מקרים של עבדות בצורת סחר בבני אדם שמתרחשים בימינו וגם כאן בישראל? באופן פרדוקסאלי נדמה כי השיר מושרש כה עמוק בתודעתם

של ישראלים, עד שאין הם מרגישים צורך לשאול את השאלות האלה וכל שכן לענות עליהן.

ברבדים העמוקים של השיר הפשוט הזה נמצאת ההנחה כי יש קשר כלשהו בין זכירת עובדת "עבדים היינו" לכין העובדה ש: "עתה [אנו] בני-חורין". אילולא כן, אפשר היה להסתפק בחגיגת חירותנו העכשווית בלי להיזכר בעברות.

עבדים היינו... לפרעה במצרים!

כששואלים ישראלים "מה מקורו של השיר 'עבדים היינו, עתה בני-חורין'?" רובם פונים בתשובתם להגדה של פסח; אך הצצה בהגדה מגלה שתשובה זו איננה מלאה. אמנם, הנוסח "עבדים היינו" מופיע בפתח התשובה לארבע הקושיות, אך בהמשך לא כתוב "עתה בני-חורין" אלא:

עֲבָדִים הָיִינוּ, לְפָרְעָה בְּמִצְרַיִם; וַיּוֹצֵיאֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ מִשָּׁם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֵרוּעַ נְטוּיָהּ. וְאֵלּוּ לֹא גָּאֵל הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת אֲבוֹתֵינוּ מִמִּצְרַיִם, עֲדִין אָנוּ וּבְנֵינוּ וּבְנֵי בְנֵינוּ מִשְׁעַבְדִּים הָיִינוּ לְפָרְעָה בְּמִצְרַיִם. וְאִפְלוּ בְּלָנוּ חֲקָמִים, בְּלָנוּ נְבוֹנִים, בְּלָנוּ יוֹדְעִים אֶת הַתּוֹרָה, מִצְוָה עֲלֵינוּ לְסַפֵּר בְּיִצְיַאת מִצְרַיִם; וְכָל הַמְּאָרֶיךָ בְּיִצְיַאת מִצְרַיִם, הֲרִי זֶה מִשְׁבַּח.

למען הדיוק, הביטוי "עתה בני-חורין" אינו מופיע כלל בהגדה! אדרבה, בהגדת הפסח כתוב דווקא (אחרי "הא לחמא עניא"):

השתא הכא [=השנה כאן], לשנה הבאה בארעא דישראל [=בארץ-ישראל]. השתא עבדי [=השנה אנו עבדים], לשנה הבאה בני-חורין.

עתה בני-חורין

כיצד הפכה המשאלה "לשנה הבאה בני-חורין" לקביעה: "עתה בני-חורין"? ולאן נעלם מן השיר מי שהוציאנו ביד חזקה ובזרוע נטויה ממצרים?

התשובות לשאלות אלה נמצאות בסיפור נשכח שכמעט נמחה מתולדות החינוך הישראלי ואשר, בכל זאת, משקף את הווייתנו הישראלית באופן כללי. זהו סיפורו של שלום פוסטולסקי (1893-1949), הלא הוא מחבר הלחן של עבדים היינו בנוסח המוכר לנו.

פוסטולסקי נולד בפולין למשפחה של חסידי גור וזכה לחינוך יהודי-דתי. עם זאת, לבו נמשך אחרי המוזיקה מגיל צעיר. הוא מספר: "בעירנו היה פסנתר אחד, שנגנה עליו בת אחד הפקידים. תחת החלון של אותו הפקיד הייתי בערבים יושב, בהיותי נער, ומקשיב לצלילים כמו שהייתי יושב ומקשיב להמית הפלג בימי ילדותי".

הוא החל לחבר מנגינות לתפילות ולזמירות ששרו ב"שטיבל"; כשהיה בן 16, בעקבות התנגדותו של אביו לנטיותיו המוזיקליות, החליט לעבור לוורשה ובה המשיך את לימודי המוזיקה ופרנס את עצמו מכתבת רשימות ונובלות קטנות ביידיש לעיתונים המקומיים. בוורשה התרחק פוסטולסקי מאורח החיים הדתי ונמשך לרעיון החלוציות. לבסוף החליט "לשרוף את הגשרים", הוא עלה לארץ ישראל והתמסר לאורח חיים חלוצי. ואכן, השתלב בעבודה החקלאית הקשה והיא הייתה עיקר עיסוקו. בשעות הפנאי, באוהל, פיזם לעצמו מנגינות מימי ילדותו. כישורו החבוי הגיע גם לאוזניהם של חבריו בקיבוץ עין חרוד והם ביקשו ממנו להלחין בעבורם מנגינות חדשות לטקסים ובהם סדר הפסח בקיבוץ. לחניו חיברו את המנגינות החסידיות שהכיר מן הבית עם ההוויה החלוצית של ארץ ישראל - חיבור הניכר גם בלחן של עבדים היינו - ובכך בנה מחדש גשר בין העולמות. פוסטולסקי הלך לעולמו בלי לדעת עד כמה הלחן של "עבדים היינו" עתיד להיות פופולארי. הוא מת בגיל 56 בטרם זכה להכרה כמלחין. ב-1953, כארבע שנים לאחר מותו, פורסם קובץ השירים שהלחין. רבים מהם נקלטו בציבור אף על פי שלא נודע מיהו המלחין.¹⁸

בלחן של פוסטולסקי, הדגש העיקרי הוא בהבדל שבין: "עבדים היינו" - בגלות, ללא עצמאות, לבין: "עתה בני-חורין" - חלוצים בארץ ישראל, נוטלים את גורלנו בידינו ומגשימים את ייעודנו. העובדה כי השיר הפך לחלק ממסורות החג ומושר בגן, בבית הספר וגם סביב

18 באתר "זמרשת" אפשר להאזין ללחנים נוספים של פוסטולסקי ולקרוא פרטים נוספים על קורות חייו: <http://www.zemereshet.co.il/artist.asp?id=201>.

שולחן הסדר, מראה עד כמה הושרש ונקלט הרעיון ש"בן-חורין" הוא אדם חופשי משלטון זר, החי בחופשיות בארצו. אולם, ל"עבדים היינו" ול"בני-חורין" יש גם משמעויות רבות נוספות הרלוונטיות לא פחות לחיינו כישראלים וכיהודים (אגב, פוסטולסקי הלחין גם את הנוסח הארוך יותר של "עבדים היינו" אשר מופיע בהגדה). לפני שנברר משמעויות אלה, נעסוק גם בחלקו השני של השיר ונבדוק את מקורו של הביטוי "בן-חורין".

מיהו בן-חורין?

כולנו יודעים כי בן-חורין הוא אדם חופשי מעבדות, אבל מה זה "חורין"? במקרים רבים צליל המילה עשוי לשעשע ילדים, בעיקר בגיל הרך. לא פעם שמענו משחקי מילים המשתעשעים בקרבה שבין "חורין" ל"חורים"; ומתברר כי הקרבה בצליל היא גם קרבה בתוכן, "בן-חורים" הוא ביטוי מקראי: "אֲשֶׁרֶיךָ אֶרְץ שְׂמֵלְכָךָ בְּנֵי-חֹרִים" (קהלת י', י"ז). "חור" הוא אציל או נכבד ובן-חורים הוא בן למשפחה נכבדה, בן אצילים. "וַתִּשְׁלַח הַסְּפָרִים (סְפָרִים) אֶל-הַזִּקְנִים וְאֶל-הַחֹרִים אֲשֶׁר בְּעִירוֹ הַיְשָׁבִים אֶת-נְבוֹת" (מלכים א' כ"א, ח'): איזבל שלחה את פקודת המלך (ספרים) אל הזקנים ואל החורים, כלומר אל הנכבדים. בלשון חכמים הפכו "חורים" ל"חורין" בהשפעת הארמית אשר מחליפה את סיומת-הרבים "ים" ב"יין" (כפי ש"מסובים" הפכו ל"מסובין"). ומה פירוש "מלכך בן-חורים"? בעולם העתיק היה בן המלך היפוכו הגמור של העבד. על פי תפיסה זו, ככל שמעמדו של האדם גבוה, כך הוא חופשי. אולם, כפי שנראה בהמשך, המקרא הדגיש גם מגמה הפוכה לפיה כוחו של השליט מוגבל דווקא בשל זיכרון העבדות במצרים. זאת ועוד: חירותו של בן-החורין (וכאן אפשר לראות את הקרבה בין שורשי המילים) אינה מתבטאת בשליטה על אדם אחר כפי שהמלך ובניו שולטים בנתיניהם, אלא בהיותו חופשי משעבוד לזולתו.

מעבדות לחירות - משמעויות נוספות

כפי שראינו, אחת המשמעויות העיקריות שניתנו בתרבות הישראלית למעבר מעבדות לחירות היא המעבר מן הגלות לריבונות ולעצמאות. אולם זוהי רק משמעות אחת, בתרבות העברית יש לזיכרון המעבר מעבדות לחירות משמעויות רבות, חלקן נזכרו כבר בתנ"ך. לכולן משותף היסוד המעמיד את זיכרון יציאת מצרים לא כסיפור ניצחון של קבוצת החלשים על קבוצת החזקים: החלשים לא הפכו לקבוצת חזקים חדשה הרודה בחלשים אחרים. סיפור יציאת מצרים נתפס כניסיון שחרור מן המעגל הסגור של יחסי אנוש הבנויים על כוח, באמצעות חוקים המושתתים על עקרונות צדק ושוויון וכיסוסם. מי שהיו עבדי פרעה אינם הופכים להיות אדוני הכנענים, אלא עבדי אלוהים. אולם לפי התפיסה המקראית עבר אלוהים הוא אדם חופשי כפי שנראה מיד:

1. חירות היא אחריות

כשיצאו בני ישראל ממצרים הם התלוננו באוזני משה: "מִי־תִתֶּן מוֹתָנוּ בְיַד־יְהוָה בְּאַרְצֵן מִצְרַיִם בְּשִׁבְתָּנוּ עַל־סִיר הַבֶּשֶׂר בְּאֶכְלֵנוּ לֶחֶם לְשֹׁבַע כִּי־הוֹצֵאתָם אֶתָנוּ אֶל־הַמִּדְבָּר הַזֶּה לְהַמִּית אֶת־כָּל־הַקָּהָל הַזֶּה בְּרָעַב" (שמות ט"ז, ג'). ואכן, כל עוד היו בני ישראל במצרים הם היו עבדים, אך לכל הפחות היו שבעים. חירות פירושה לקבל אחריות על חיך, חירות פירושה התמודדות יומיומית עם החלטות שאינן תמיד קלות ועם האחריות הכרוכה בהן. לכן, גם בתנ"ך, עבר לא הופך בן־חורין עד שהוא מקבל בעלות על חלקת אדמה ואחראי לכל מה שנעשה בה (על כן, הפך המושג "גאולה" לנרדף למושג "חירות" שכן תהליך השחרור מעבדות מסתיים בגאולת קרקע מצד העבד).

2. חירות איננה אנרכיה

כשניסינו ללמד את הביטוי באחד הגנים, אמר ילד אחד: "אני בן־חורין רק ביום רביעי!" כשביקשנו ממנו להסביר, השיב: "ביום ראשון יש לי חוג קראטה, ביום שני כדורסל, ביום שלישי חוג הכנה לכיתה א'... ורק ביום רביעי אני בן־חורין כי אין לי חוגים!" זוג הורים של ילד אחר מאותו גן סיפרו כי לעתים קרובות, תגובתו של בנם לבקשה לסדר את החדר או

לעזור בבית היא: "אני לא עבד שלכם!" שתי אמירות אלה מעלות שאלות רבות שאפשר לדון בהן עם ילדים ומבוגרים כאחד (ראו בהמשך בחלק "הצעה לפעילות בגן ובכיתה"). בינתיים אפשר להזכיר כי ההקבלה בין חירות לבין "לעשות מה שבא לי" וההקבלה בין עבד לבין "לעשות מה שאחרים אומרים לי" היא תפיסה חלקית של המושגים האלה. לאחר שבני ישראל יצאו מן העבדות הם קיבלו על עצמם את מצוות התורה. גם בחיי היומיום אנו פועלים בתוך מסגרות וכללים והם שמאפשרים לנו, לעתים, להיות בני-חורין: הם שומרים עלינו מפני כוח מוגזם של האחר שעלול לנצל את מעמדו וכוחו. הם מחייבים אותנו לחשוב על טובתו של האחר גם כשטובתו דורשת מאתנו לוותר על מאויינו.

3. זיכרון העבדות מחייב מתן יחס אנושי לאדם באשר הוא אדם אמנם, כמו בשאר החברות והתרבויות במזרח העתיק, גם בחברה ובתרבות הישראלית העתיקה היו עבדים, אך בין המצוות שאלוהים ציווה לעמו בן-החורין בארץ ישראל, יש שהציבו תשתית לצמצום העבדות. חוקי המקרא היו מתקדמים ביותר לזמנם והם יצרו בסיס לצמצום העבדות בישראל - לפחות בקרב העברים (התורה הבדילה לטובה עבדים עברים מעבדים בני עמים אחרים). החוק המקראי רואה בעבד אדם הנמצא במצב של עבדות, ולא מי שמחות קיומו היא היותו רכוש פרטי של אדם אחר היכול לעשות בו ככל שיעלה על לבו. בעבד העברי אין לרדות בפרך, ניתנת לו הזדמנות להשתחרר אחרי שש שנים ולא בידים ריקות. יתר על כן, חטיפת אדם עברי כדי למכור אותו לעבדות נחשבת למעשה פלילי חמור המחייב עונש מוות (שמות כ"א, ט"ז; דברים כ"ד, ז').

גם את העבד הכנעני אסור להעביד בשבת ובחג; מותר לעבד לקנות, להחזיק ולמכור קניין אף כדי לשחרר את עצמו מעבדות. רוצחו - אף אם מדובר באדוניו - דינו מוות.

יש להדגיש כי בהצדקות לחלק מן החוקים האלה מהדהד זיכרון העבדות במפורש. למשל, בפרשת עשרת הדיברות (בנוסח שבספר דברים) ניתנת ההוראה לשחרר מעבודה בשבת עבדים עבריים וכנעניים כאחד: "לֹא תַעֲשֶׂה כָל-מְלָאכָה אֲתָהּ וּבְנֶךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ... וְגַרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ לְמַעַן יָנוּחַ עַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ כְּמוֹךָ, וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם..." (דברים ה', י"ג-י"ד). כמו כן, בהצדקה למתן הזדמנות שחרור לעבד לאחר

שש שנים כתוב "וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ עַל־כֵּן אֲנִי מְצַוְךָ אֶת־הַדְּבָר הַזֶּה הַיּוֹם" (דברים ט"ו, ט"ו).
 הזיכרון "כי עבד היית בארץ מצרים" ממשיך להיות רלוונטי תמיד: הציווי איננו מסתכם בשמחה על היות העם בן-חורין, אלא באחריות המתמדת כלפי כל אלה שעדיין אינם בני-חורין.

4. חירות היא חלק מן השייכות לעם ולחברה לכאורה, גם לפני שעבוד מצרים היו בני ישראל אנשים חופשיים. מדוע, אם כן, נקשרת החירות רק לדור שלאחר יציאת מצרים? כפי שראינו בסעיפים הקודמים, לפי סיפור יציאת מצרים דווקא קבלת עול מצוות התורה - המחייבת הדדיות, ציות לחוק ומתן יחס מוסרי לרע ולחלש - היא חלק מהגדרת החירות. "בן-חורין" איננו אינדיבידואל המתנהל בעולם משלו וקובע את החוקים לעצמו. דור האבות היה במידה רבה דור של אנשים שפעלו כיחידים ולעומתו, הדור שלאחר יציאת מצרים הוא דור המוגדר כחלק מכלל ומחברה. בן-חורין אמיתי הוא חלק מחברה של בני-חורין.

מלכים נהיה?

לכאורה, זיכרון יציאת מצרים כסיפור השתחררות ממעגל העבדות-אדנות היה צריך למנוע את מוסד המלוכה, שהרי המלוכה מקנה כוח של אדנות למי שאמור להיות שווה לנתיניו בפני חוק האלוהים. אך אפשר לטעון שזיכרון יציאת מצרים אינו צריך לבטל את המלוכה, אלא לגרום לה להיות שותפה לאכיפת חוקי האלוהים. במקרה כזה, אפשר לראות את המלך כעבד האלוהים האחראי לבנות חברה שחיה על פי התורה. המלך אינו מעל לחוק אלא שליח החוק ויכולים להיות חוקים מיוחדים שיגבילו אותו. ואכן, בספר דברים מופיע חוק מיוחד לגבי מלכים שהיה ראשון מסוגו בתולדות האדם עד אז, והוא מציג את דפוס השלטון המלוכני הראוי כהתקדמות מן המשטר שחוו בני ישראל כעבדים במצרים:

כִּי־תִבֹא אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר יְהוָה אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ וִירָשְׁתָּהּ וַיִּשְׁבְּתָהּ בָּהּ וְאָמַרְתָּ אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ כְּכָל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סְבִיבֹתַי; שׁוֹם תִּשִּׂים עָלַיךְ מֶלֶךְ אֲשֶׁר יִבְחַר יְהוָה אֱלֹהֶיךָ בּוֹ מִקִּרְבֵּי תְּשִׂים עָלַיךְ מֶלֶךְ

לא תוכל לית עלך איש נכרי אשר לא אחיך הוא; רק לא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס ויהוה אמר לכם לא תספון לשוב בדרך הזה עוד; ולא ירבה לו נשים ולא יסור לבבו וכסף וזהב לא ירבה לו מאד; והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר מלפני הפהנים הלויים; והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את יהוה אלהיו לשמר את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשתם; לבלתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל (דברים י"ז, י"ד-כ').

מנגד, היו שטענו כי עצם ההעמדה של אדם יחיד בתפקיד הזה ונתנית כוח אכיפה כה רב בידו, יביאו בהכרח למצב שבו המלך יבטל את כל ההישגים שבזיכרון יציאת מצרים ויהפוך ל"פרעה ישראלי" שיחזיר את המצב לקדמותו. טענה שכזאת, המבליעה בתוכה כבר בתקופת המקרא גרעינים של כינון משטר דמוקרטי, הושמעה בקולו הרהוט של שמואל הנביא בתגובה לבקשת זקני ישראל בארץ להמליך עליהם מלך "ככל הגויים" שישפוט אותם לאחר מותו:

ויאמר זה יהיה משפט המלך אשר ימליך עליכם את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו; ולשום לו שרי אלים ושרי חמשים ולחרש חרישו ולקצר קצירו ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו; ואת בנותיכם יקח לרקחות ולטבחות ולאפות; ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו; וזרעיכם וכרמיכם יעשור ונתן לסריסיו ולעבדיו; ואת שפחותיכם ואת בחוריכם הטובים ואת חמוריכם יקח ועשה למלאכתו; צאנכם יעשור ואתם תהיו לו לעבדים; וזעקתם ביום ההוא מלפני מלכם אשר בחרתם לכם ולא יענה יהוה אתכם ביום ההוא (שמואל א' ח', י"א-י"ח).

במשך הדורות התנהל קונפליקט בין הגישה המחייבת את המלכות בישראל כמוסד האוכף את שלטון האלוהים לבין הגישה הפוסלת את המלכות מעיקרה מתוקף ריכוז הכוח שבה. הקונפליקט תועד לכל אורך

ספרי הנביאים במקרא ושוב בספרות העברית במשך הדורות. בתיעוד מופיעים מלכים שהגשימו את נבואת שמואל הנביא באכזריותם לצד מלכים אחרים ששילבו כראוי ובאופן מרשים את הדבקות באלוהים עם תפקידי המלוכה. במובן מסוים, פתרון הקונפליקט יהיה בידיו של "המלך המשיח" - צאצא של המלך דוד, דמות עתידית של מלך ישראל שישליט את חוקי התורה על כל העולם כולו. דרך אחרת לפתרון הקונפליקט הייתה החלפת מוסד המלוכות בשיטת ממשל המחלקת את כוח השלטון בין גורמים שונים המחויבים כולם לחוקת התורה.

התרחשות שיא בקונפליקט חלה בתקופת החשמונאים, בזמן כהונתו של אלכסנדר ינאי כמלך על ישראל. אמנם קשה להיסטוריונים להפריד בין העובדות לבין הפרשנות בתעודות שנותרו על תקופתו, אך יש הסכמה כי אכן היה מרד אזרחים בזמן שלטונו, ולא נגדו בלבד אלא גם נגד דפוס המלוכות השולטת על כל רשויות השלטון, כולל הרשות המחוקקת והכהונה הדתית. לפי תיאור אחד, מלחמת האזרחים נמשכה שש שנים ובה הרג ינאי יותר מ-50,000 יהודים באמצעות צבא שכירי חרב זרים שהעסיק כדי לדכא את המרד באכזריות. אמנם ינאי הצליח לבסס את שלטונו בעקבות דיכוי המרד, אך בסופו של דבר, בצוואתו, ויתר על השליטה ברשות המחוקקת לטובת הסנהדרין, מועצת חכמים המורכבת מבני הפרושים, הלא הם היסוד ליהדות הרבנית.

בתלמוד הבבלי מסופר על עימות בין המלך ינאי לבין הסנהדרין בתקופה שינאי השליט את כוחו על הרשות המחוקקת. בסיפור מצטייר ינאי כרוון שהביא לחקיקת חוק שלפיו המלך מעל החוק, וזאת דווקא לעומת חוק המחייב אותו להישפט על רצח שביצע אחד מעבדיו. לפי חוק זה, שמטרתו להגביל את כוח האדנות, אדונו של עבד שרצח הוא שאחראי על מעשיו:

עֲבָדוֹ שֶׁל יֵנְאִי הַמֶּלֶךְ הָרַג נֶפֶשׁ.
 אָמַר שְׂמֵעוֹן בֶּן שֵׁטַח לְחַכְמִים: תִּנּוּ עֵינֵיכֶם בּוֹ וְנִדְוֹנָנוּ.
 שְׁלַחוּ לְיֵנְאִי הַמֶּלֶךְ: עֲבַדְךָ הָרַג נֶפֶשׁ.
 שְׁגָרְהוּ לָהֶם.
 שְׁלַחוּ לוֹ: בּוֹא אִף אַתָּה לְכָאן - "וְהוֹעֵד בְּבַעְלִיו" (שמות כ"א, כ"ט)
 אָמְרָה תּוֹרָה, יָבֹא בְּעַל הַשּׁוֹר וַיַּעֲמֵד עַל שׂוֹרוֹ.
 בָּא וְנָתַנוּ לוֹ כֶּסֶף אֶצֶל שְׂמֵעוֹן בֶּן שֵׁטַח וַיֵּשֶׁב.

אָמַר לוֹ שְׁמַעוֹן בֶּן שֵׁטַח: יִנְאִי הַמֶּלֶךְ, עָמוּד עַל רַגְלֶיךָ וַיַּעֲדוּ בְךָ,
 וְלֹא לְפָנֵינוּ אֶתָּה עוֹמֵד, אֲלֵא לְפָנֵי מִי שְׁאָמַר וְהִיָּה הָעוֹלָם,
 שְׁנֵאמַר: "וְעַמְדוּ שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר לָהֶם הָרִיב לְפָנֵי ה'" (דברים י"ט, י"ז).
 אָמַר לוֹ: לֹא כְּשֶׁתֵּאמַר אֶתָּה, אֲלֵא כְּמוֹ שְׁיֵאמְרוּ חֻבְרִיךָ.
 נִפְנָה לִימִינוּ - כְּבָשׁוּ פְּנֵיהֶם בְּקֶרְקַע,
 נִפְנָה לְשִׁמְאֵלוֹ - כְּבָשׁוּ פְּנֵיהֶם בְּקֶרְקַע.
 אָמַר לָהֶם שְׁמַעוֹן בֶּן שֵׁטַח: בְּעֲלֵי מַחְשָׁבוֹת אַתֶּם,
 יְבוֹא בְּעַל מַחְשָׁבוֹת וַיִּפְרַע מִכֶּם.
 מִיָּד בָּא גְּבַר־יֵאֵל וַחֲבָטָם בְּקֶרְקַע עַד שִׁצְצָה נִשְׁמָתָם.
 בְּאוֹתָהּ שָׁעָה אָמְרוּ: מֶלֶךְ לֹא דָן וְלֹא דָנִין אוֹתוֹ, לֹא מַעֲדִין וְלֹא מַעֲדִין
 אוֹתוֹ.

ספר האגדה, על פי מסכת סנהדרין, י"ט ע"א וע"ב
 ועל פי מדרש תנחומא קדום על פרשת שופטים

כמובן, אין לנו ראיות היסטוריות שיכולות לאשר כי אכן אירעו הדברים כפי שהם מתוארים בתלמוד, אך ברור שהטקסט משקף מציאות של התמודדות עם גבולות המשטר המלוכני בישראל. מכל מקום, זמן לא רב לאחר מלכותו של אלכסנדר ינאי עבר השלטון היהודי בישראל לידיים רומאיות ונעצר התהליך המעיין-דמוקרטי שהתפתח בזמן שלטונו. אין לדעת עד היכן היה התהליך מתפתח אילו הייתה נותרת ריבונות יהודית בישראל.

עבדים היינו ועודנו?

העבדות והצמיחות הלכו ועברו מהעולם בתהליך שעיקרו היה מהפכות לשינוי משטרים סמכותניים. הזיכרון של יציאת מצרים מילא תפקיד חשוב בתהליך זה, כדברי אחד מגדולי חקר מדעי-המדינה, מיכאל וולצר, בספרו יציאת מצרים כמהפכה:

מאז שלהי ימי-הביניים או ראשית העת החדשה שוררת במערב דרך-חשיבה אופיינית על אודות שינוי פוליטי, תבנית שאנו כופים בדרך-כלל על האירועים, סיפור שאנו משננים איש באוזני רעהו. לסיפור יש בערך צורה זו: דיכוי, שחרור, הסכם חברתי,

מאבק מדיני, חברה חדשה (סכנה של החזרת הסדר הישן על כנו). את התהליך הזה כולו אנחנו מכנים **מהפכני**, אף-על-פי שהאירועים אינם יוצרים מעגל, אלא אם כן הדיכוי מוחזר לבסוף; על-פי כוונתם, לפחות, מתייחדים האירועים בתנועה חזקה קדימה. זה איננו סיפור שמספרים אותו בכל מקום; אף אין זו תבנית אוניברסאלית; הסיפור שייך למערב, ליתר דיוק ליהודים ולנוצרים במערב, ומקורו, גרסתו המקורית, הוא יציאת בני ישראל ממצרים... יציאת מצרים, או הקריאה המאוחרת יותר של יציאת מצרים, קובעת את התבנית. ומשום המרכזיות של המקרא במחשבה המערבית והחזרה האינסופית על הסיפור נחרטה התבנית היטב במעמקי התרבות המדינית שלנו.

בהמשך ציין וולצר כי אפילו הוגים סוציאליסטים-חילונים, שרובם הפגינו עוינות עזה כלפי הדת, עדיין השתמשו במושגים כמו "ארבעים השנים במדבר" כדי לתאר את הדור הישן שקדם למהפכה הסוציאליסטית. כך חזר סיפור יציאת מצרים להשפיע על חיייהם הפוליטיים של יהודים ברחבי העולם. יהודים בגולה היגרו למדינות שבהן השתרשה המהפכה הדמוקרטית מתוך הזדהות עמוקה עם ערכיהן ורצון עז להשתתף בקידומן. גם מדינת ישראל קמה כמדינה דמוקרטית, על אף שמקימה לא הגיעו בהכרח ממדינות דמוקרטיות ועל אף שבסביבתה הגיאוגרפית לא היו מדינות דמוקרטיות.

עם זאת, אף על פי שמשטרים דמוקרטיים בעולם הולכים ומתבססים, העבדות עדיין קיימת. לפי אומדנים שונים יש כיום בעולם כ-27 מיליון עבדים וקורבנות של סחר בבני אדם אף במדינות ובמשטרים המושתתים על אתוס יציאת מצרים. יש לזכור כי רק לפני 150 שנה כלכלת המדינות הדרומיות של ארצות הברית עדיין הושתתה על עבדות. היו משכילים ואנשי דת שהצדיקו את העבדות באמריקה ותמכו בצבאות הדרום במלחמת האזרחים. גם בקהילה היהודית בארצות הברית הייתה מחלוקת בסוגיה זו ושני הצדדים גייסו פסוקים מן המקרא, כל צד לעניינו. רב בית הכנסת "ישורון" בניו יורק מוריס יעקב רפאל, נשא ב-1861 דרשה נגד פירוק האיחוד - צעד שמדינות הדרום נקטו כדי להימנע מביטול העבדות בתחומיהן - אך הגן על העבדות. לדבריו, מסקנות חקר גישת המקרא לגבי העבדות הינן:

א. העבדות היא מוסד שהתקיים מקדמת דנא; ב. אין בהחזקת עבדים משום חטא, וקניין עבדים מקובל ומוצדק בפירוש בשפת עשרת הדברות; ג. העבד הוא אדם, ולו זכויות שאינן נוגדות את מימוש זכויות בעליו...

A Documentary History of the Jews in the United States 1645–1875

[תרגום: ד.מ.]

כפי שכבר ראינו, ביטול מוסד העבדות אין פירושו סוף תודעת העבדות. כשהתבררו לבני ישראל קשיי הדרך במדבר אל הארץ המובטחת הם רטנו, התלוננו והביעו באוזני משה ואהרון את געגועיהם למצרים. עבדות מתקיימת גם בתנאים של שפע, כשהאדם מוותר על זכויותיו ועל אחריותו כבני-חורין תמורת דאגה לצרכיו. שחרור מעבדות כזאת הוא אולי הקשה ביותר וייתכן שהוא עומד כאתגר במיוחד בפני אלו שדווקא הגיעו לארץ המובטחת, כפי שסיכם וולצר:

לאמיתו של דבר, הארץ המובטחת, ההפך משחיתות ומשעבוד, אינה שונה הרבה ממצרים... נקודה אחרונה זו מובעת בצורה מחושבת למדי באחד הקטעים המעולים ביותר של סיפור יציאת מצרים, המתאר את המרד נגד משה שאורגן על-ידי המנהיגים השבטיים דתן ואבירם. מסופר לנו ששניים אלו שאלו, "הַמְעַט כִּי הֶעֱלִיתָנוּ מֵאֶרֶץ זִבְתַּחֲלָב וּדְבַשׁ לְהַמִּיתָנוּ בְּמִדְבָּר" (במדבר ט"ז, י"ג). מצרים היתה, כמוכּן, ארץ זבת חלב ודבש, והעבדים ידעו שהיתה כזאת, גם אם לא יכלו, או מיאנו, ליהנות ממנעמיה. וההבטחה האלוהית עוצבה למען תודעתם - חלב ודבש שלהם, חלב ודבש ללא הרעות החולות של המצרים. בארץ המובטחת חוזר ומתקיים השפע של בית העבדים, אבל זה אמור להיות שפע ששותפים לו בני אדם רבים יותר מאשר במצרים, שפע שאינו משחית. וכאשר אנו מחלקים אותו והוא משחית, כי אז הגיעה השעה לחזור ולספר את סיפור יציאת מצרים.

ובכן, האם בלב שלם נוכל לומר על עצמנו כאן בישראל: "עבדים היינו, עתה בני-חורין?"

מילים בפעולה

הצעה לשיחה

כפעילות מרכזית ביחידה זו, אנו מציעים ללמד את השיר **עבדים היינו** - **עתה בני-חורין** בלחן הידוע של פוסטולסקי. כדאי, כמובן, ללמד את השיר בציון היותו חלק מליל הסדר. ייתכן כי רוב הילדים מכירים את השיר ואפשר בפשטות לשיר אותו ביחד. העיקר הוא להביא לביצוע רציני ולא סתמי של השיר מתוך חזרה עליו. אפשר לארגן את השירה בקאנון. לאחר חוויית השירה אפשר לעבור ללימוד משמעות השיר מתוך העלאת השאלה: "מה ההבדל בין להיות עבד ובין להיות בן-חורין?" אפשר להיעזר בתמונות של דמויות עבדים ודמויות בני-חורין ולבקש מהילדים לנסות לשייך כל תמונה לאחת הקטגוריות. העיקר הוא להעלות מתוך הדיון הבחנות בסיסיות כמו זו שעבד הוא אדם המקבל הוראות ממישהו אחר, ובן-חורין הוא אדם שיכול לקבל בעצמו החלטות לגבי קיומו ועתידו; עבד עובד קשה בשביל משהו אחר בלי לקבל תמורה או שכר ואילו בן-חורין מקבל שכר או תמורה לעמלו; עבד אינו יכול להתווכח עם אדונו ואילו בן-חורין יכול לומר את דעתו לאחרים גם כשאינו מסכים איתם.

העשרת השיחה באמצעות צליל ותנועה

את ההבדל בין עבד לבן-חורין אפשר לבטא גם בפעילות ריקוד והאזנה למוזיקה. אפשר להשתמש בשיר "עבדים היינו" עצמו ולהתהלך או לרקוד לצליליו בשני ביצועים שונים: ביצוע של "עבדים" וביצוע של "בני-חורין". כל ביצוע ייעשה בקול ובתנועות גוף המתאימים לו אגב התהלכות בגן. יש לבצע את הפעילות לאחר חשיבה משותפת עם הלומדים כיצד שרים כמו עבדים וכיצד שרים כמו בני-חורין. אפשר להשתמש בקטעי מוזיקה אחרים. קטע מוזיקה כבד, איטי או

עצוב עשוי לעורר את תחושת השעבוד ותנועה של "עבדים" בחדר; לעומת זאת - קטע נמרץ, עליז או מהיר עשוי לעורר תחושת שמחה ושחרור ותנועה של "בני-חורין".

האם ילד הוא בן-חורין?

בחלק העיוני סיפרנו על הילד שטען כי הוא בן-חורין רק ביום הפנוי מחוגים. אמירה זו הובילה לדיון בגן: האם ילדים הם בני-חורין? המסקנה שהובלנו אליה היא שגם בחיי החירות יש לנו מחויבויות. להיות בן-חורין אין משמעו "לעשות מה שבא לי". השאלה היא האם האדם מחויב למעשה מכיוון שהמעשה מועיל לו או לסביבתו, או מכיוון שהמעשה משרת אדם שאינו מעוניין כלל בטובתו של עושה המעשה? האם המחויבות נעשית מרצון חופשי או שהיא מוטלת בכפייה? ההורים הולכים לעבודה כי היא מעניינת אותם וכי הם מרוויחים ממנה כסף לכלכלת המשפחה ובכללה - מימון החוגים של הילדים... והילדים הולכים לחוגים כדי להעשיר את רוחם ולהתפתח. גם אם ההשתתפות בחוג הכנה לכיתה א' לא תמיד מהנה, כשהלומד יהיה בכיתה א' הוא ישמח על שהשתתף בחוג. כך גם לגבי חוג ריקוד, קראטה או כדורסל. בגן אחר, לאחר שדיברנו על משמעות המילה "בן-חורין", שאלה בובת הגרב שמיל: "האם אתם בני-חורין?" רוב הלומדים חשבו שהם בני-חורין ודווקא משום כך קיבל שמיל על עצמו את תפקיד הילד ההוא ואמר: "אני לא חושב שאני בן-חורין כי אני חייב לעשות מה שאומרים לי ומפני שאני חייב ללכת לחוגים". בתגובה, הילדים עצמם "הסבירו" לו מדוע לדעתם הוא בן-חורין.

בדיון עשויות לעלות אסוציאציות מצד הילדים. זהו מצב רצוי המעיד על חשיבה בעקבות המפגש עם מילות השיר. חשוב לתת מרחב לאסוציאציות הללו בלי להיכנס להכתבת תשובות "נכונות" ו"לא נכונות". עם זאת, לאחר עמידה מספקת על ההבחנות בין "עבד" ל"בן-חורין", הקרקע מוכנה להוספת עוד דמות למשוואה: האדון לעבדים. גם כאן אפשר להיעזר בתמונות.

גם בשבילנו, ההורים והמחנכים, הדיון יכול להיות הזדמנות נפלאה למחשבה על הגבול בין "שעבוד" ילדינו לרצונותינו או לבין התפקיד שלנו כמחנכים אשר כולל לעתים קרובות הגבלת חופש.

אדון - עבד - בן־חורין

חשוב להבחין בין אדון ועבד מצד אחד ובן־החורין מצד אחר. האדון נוהג בעבד כבמי שמצווה לעשות ככל אשר עולה על דעת האדון. בעיני האדון, העבד הוא אחד מפרטי רכושו כמו הבית שלו, הכלים בארגו שלו, הצעצועים, הרובוטים ושלט־הטלוויזיה שלו! הוא משתמש בעבד כדי להקל על עצמו בכיצוע פעולות שדורשות מאמץ: ניקוי הבית, הדחת הכלים, נטיעת עצי פרי, קטיפה הפרי ומכירתו בשוק וכן הלאה. האדון אינו מקבל הוראות מאיש, אבל עסוק תמיד בהשגחה על עבדיו ובהכוונתם, ואם אינם מצייתים לו הוא יכול להעניש אותם. ועם זאת עליו לדאוג לצרכים של עבדיו: אוכל, ביגוד, תנאי מחיה, בריאות, וכדומה - אחרת לא יוכלו העבדים לשרתו. האדון תלוי בעבדיו כפי שהם תלויים בו. אחד ההבדלים ביניהם הוא שהם יכולים לרצות להשתחרר ממנו ואילו הוא, בדרך כלל, אינו רוצה - כלומר, אינו יכול להשתחרר מהם.

לעומת האדון והעבדים, בן־החורין איננו שולט או נשלט: אמנם יש לו חובות והתחייבויות, אך הוא פועל במידה רבה יחסית של חופש ואי־תלות. קל להציג את שלוש הדמויות דרך סיפור מצרים המוכר: האדון בדמותו של פרעה, העבדים כבני ישראל במצרים ובני־החורין כבני ישראל בארץ ישראל. כעת אפשר להביא את השיחה לשיא בשאלה: "מה טוב יותר, להיות עבד, להיות אדון או להיות בן־חורין?" (אם המושג "אדון" נראה מסובך מדי, אפשר להישאר עם "פרעה") גם כאן אפשר להסתייע בתמונות. אפשר להציע לילדים לנמק בעצמם ואפשר שהמלמד יציע הצעות בעצמו:

א) עדיף להיות עבד מפני שבתור עבד אינך צריך לדאוג לעצמך ולהחליט מה לעשות בכל רגע נתון; אתה יודע שיכינו לך אוכל. לא טוב להיות עבד מפני שכל הזמן אתה עושה דברים שאינם נוחים לך ומועילים למישהו אחר שאינו רוצה בטובתך; אין לך יכולת לבקש דברים מעבר למה שנותנים לך ואינך יכול שלא להסכים עם מי שאתה תלוי בו לגמרי...
 ב) עדיף להיות אדון מפני שאתה יכול לצוות על אנשים אחרים לעשות כל מה שיקל עליך ויטיב לך; מפני שלא יכולים להתווכח אתך או לא להסכים עם בקשתך; מפני שאתה יכול להרגיש שאתה חזק כל הזמן. לא טוב להיות אדון מפני שאתה צריך תמיד לפקח על העבדים ולהעניש אותם אם הם לא מצייתים לפקודה שלך, מפני שעליך

להתאמץ כדי למלא את הצרכים הבסיסיים שלהם או מפני שאינך יכול להרגיש אף פעם גאווה על שהשגת דברים בזכות הכישורים והמאמצים שלך...

ג) עדיף להיות בן־חורין מפני שאתה יכול להגיד בכנות את דעתך ואת בקשתך ולנסות לשכנע אנשים לקבל אותך; מפני שאינך צריך לשרת אדם אחר ומפני שאתה יכול להחליט בעצמך (מתוך התחשבות באחרים) כיצד תנהג. לא טוב להיות בן־חורין מפני שיש לך פחות כוח משיש לאדונים; אתה צריך למלא בכוחות עצמך את הצרכים שלך ואחרים יכולים לא להסכים עם דעתך ולא להיענות לבקשתך.

את הטיעונים האלה אפשר להמחיש בהצגה או במשחק תפקידים: ילד אחד יגלם את פרעה, אחר - את העבד וילד נוסף - את בן־החורין. אפשר לחלק את הגן לשלוש קבוצות לפי התפקידים האלה. לחלופין, המלמד או צוות־הגן כולו יוכלו לגלם את שלוש הדמויות והילדים יתבקשו להגיב על הטענות. (אפשרות נוספת, מאתגרת, היא לחלק את התפקידים בהתאם למצב שעליו מסופר באגדה על רבי שמעון בן שטח וינאי המלך.) לאור הדיון, אפשר לחזור לשיר עבדים היינו ולהסביר אותו מחדש: אנו שרים את השיר עבדים היינו כתשובה לשאלה "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" - במה שונה הלילה הזה מכל הלילות? מה מיוחד בו? המיוחד בליל הסדר הוא שאנו מספרים כי פעם היינו עבדים למלך פרעה במצרים, מרדנו בו ויצאנו ממצרים. יצאנו ממצרים מפני שלא רצינו לחיות שם כעבדים וגם לא כאדונים לאחר שהתגברנו על פרעה, מרדנו כדי שנוכל להיות בני־חורין. בכל פסח אנו חוזרים ומזכירים לעצמנו ש"עבדים היינו" וזה לא היה טוב, אך גם אין בנו רצון להיות אדונים. אנו שמחים כשאנו יכולים להיות בני־חורין.

את המעבר לתפיסה של עבד, אדון ובן־חורין בתודעתם של הילדים אפשר להמחיש בעזרת דוגמה כמו: "משעמם לי!" לעבד לעולם לא משעמם כי כל הזמן אומרים לו מה לעשות. הוא אינו צריך להחליט בעצמו מה יעשה בשעות הפנאי כי אין לו שעות פנאי. הוא אינו צריך להחליט מה לאכול כי ניתן לו אוכל מידי אדוניו. לפעמים קל יותר להיות במסגרת שבה החוקים מוכתבים ושומרים לנו לאילו חוגים ללכת, מה לעשות בשעות הפנאי שלנו ומה לאכול. חלק מהמחויבות שבן־החורין מקבל על עצמו הוא לדעת לבחור מה לעשות כשאף אחד לא אומר לו מה לעשות.

קישור לסיפור המקראי הרחב

יציאת מצרים היא האירוע המכונן בפרק של תיקון השבר בסיפור המקראי הרחב. בסיפור הזה מתרחבת הברית בין אלוהים לאדם לממדים של ברית עם קבוצה גדולה והוא משתלב במעברה של הקבוצה משעבוד לפרעה במצרים למימוש הברית בארץ המובטחת. עם זאת, סיפור יציאת מצרים אינו רק סיפור על עם אחד. הסיפור על מה שקורה לעם הזה אמור להיות דגם לעמים ברחבי העולם, ואכן כך היה. אבל סיפור יציאת מצרים אינו רק סיפור על אירוע שהיה והסתיים, זהו סיפור על תהליך מתמשך, פרויקט נצחי שאותו אנו מקדמים דווקא כשאנו מזכירים לעצמנו שוב ושוב כי בעבר באמת "עבדים היינו".